

Dil-Beden İlişkileri Bağlamında Dönüşlülük Zamirleri

Bilgehan Atsız Gökdağ*

Özet: Soyut ifadeler somutlaştırılırken beden uzuvları dilde anlatım aracı olarak görev yapar. Dünyadaki dillerin birçoğunda tipolojik olarak sayı ve dönüşlülük ifadelerinin beden ve bedenin parçalarıyla ilgili olduğu görülmektedir. Türkçede yer ve yön ifade eden kelimeler başta olmak üzere sayılar ve dönüşlülük zamirleri organ isimleri ile ilgilidir. Türk yazı dillerinde kullanılan dönüşlülük zamirlerinin insan bedeni ile olan ilişkileri açık bir şekilde görülmektedir.

Anahtar sözcükler: dil, beden, dönüşlülük zamirleri, Türk yazı dilleri

Language-Body Relatives and Reflexivity Pronouns

Abstract: Body parts function as linguistic statement means, while abstract expressions are being concretized. In many languages, number and reflexivity names are typologically related with body terms. In Turkish, numerals and reflexivity pronouns, mainly the words meaning place and direction, are connected with names of body parts. This relationship of reflexivity pronouns with organ denominations is very clear in Turkish written languages.

Key Words: language, body, reflexivity pronouns, Turkish written languages

Dünyadaki dillerin birçoğunda tipolojik olarak sayı ve dönüşlülük ifadelerinin beden ve bedenin parçalarıyla ilgili olduğu görülmektedir. Mekan ilişkilerinin ayrılması gibi sayı ilişkilerinin ayrılması, buradan gelişerek duyuşal-görsel dünyanın bütününe doğru yayılmak için, insan bedeninden ve onun hareketli organlarından hareket eder. İnsanın kendi bedeni ilkel saymanın temel modelini oluşturur. Saymak ilk olarak dıştaki herhangi bir nesnede belirli farklılıkları adeta sayanın bedenine taşıyarak ve sayanda görülebilir hale getirerek onları işaret etmekten başka bir şey değildir. Buna göre her sayı kavramı, kelime kavramları haline gelmeden önce saf mimiksel el kavramları

* Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edeb. Fak. Türk Dili ve Edeb. Böl. batsiz@yahoo.com

veya beden kavramlarıdır (Cassirer 2005: 235).

Sayma modeli olarak elin kullanımından beşli sistem, her iki elin kullanımından onlu sistem ellerin ve ayakların birlikte kullanılmasından yirmili sistem ortaya çıkar. İlkel topluluklar başta elleri olmak üzere bedeninin çeşitli yerlerine dokunarak saymayı gerçekleştirir. Bu topluluklardan Britanya Yeni Ginesi'nin kuzeydoğusundaki Papua halkının dilinde bu şekilde kırk bire kadar sayı ifadesi oluşmuştur (İfrah 1995: 56). Dilimizde yer alan “kırk bir kere maşallah” ifadesi bu anlayışı yansıtmaya bakımdan ilgi çekicidir. 41 sayısı burada 41'e değil; sonsuza denk gelmektedir. Dilimizde kullanılan *beş*'in (Çuvaşça *pilax*) bilek kelimesi ile ilgisi, yüz sayısının beden uzvu olan yüzle eşleşmesi yine altmış, yetmiş gibi sayılarda bulunan –mİş morfeminin kaynağının “beş”e ve oradan “bilek”e uzanması (Kıpçak 1996) sayı-beden ilişkisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Ben ve kendilik ifadesi yalnız etkinlik alanına, tözsel-nesnel seyir alanına dayanmaya ihtiyaç duyar. En farklı dil çevrelerinde nesnel işaretlerden tedarik edilmiş olan ben işaretleri karşımıza çıkar. Özellikle dil, somut kendilik duygusunun en başta nasıl tamamen gerçek beden ve onun tek tek organlarının somut seyrine bağlanmış kaldığını göstermektedir. Burada fiziksel varoluşta ve özellikle insan bedeninde bu kesin yer belirlemeyi gösteren mekansal, zamansal ve sayısal belirlemelerin ifadesinde karşımıza çıkan aynı ilişki belirir. Özellikle Altay dilleri, bu *ben işareti sisteminin* çok açık biçimde şekillendiği dillerdir. Bu dil ailesinde “ben” ya da “beni” ifadeleri yerine, mesela “varlığım”, “özüm” ya da kaba-maddesel şekilde “bedenim” veya “bağrım” anlamına gelen kelimeler kullanılır.

Türk lehçelerinde Çuvaş “ha”, Yakut “beye”, Tuva “bot”, Hakas “pos”, Altay “boy”, Karaçay-Balkar “kesi”, Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi “kendi”, Irak Türkmen, Güney Azerbaycan ve Karagas (Tofa) ağızlarında “bile”, diğerlerinde ise “öz” kelimesi dönüşlülük zamiri olarak kullanılmaktadır. Türkçede kullanılan dönüşlülük zamirleri esas olarak vücut, beden, öz, nefis, boy anlamlarına gelen kelimelerdir. Türkiye Türkçesinde “kendi” kelimesi ile birlikte çoğu zaman kullanılan “baş” kelimesi de (kendi başına, kendi başınıza vs.) bedeninin en önemli organının adı olarak dikkati çeker. Baş kelimesi bu kullanımlarda kendi kelimesinin sinonimi olarak ortaya çıkar. İngilizcedeki dönüşlülük bildiren “self” kelimesinin esas anlamlarından biri de “öz”, “nefis”tir. Yine İngilizcede belirsizlik zamiri olan “body” kelimesi de vücut, beden anlamında bir kelimedir. Latince “persona” kelimesi, esas itibarıyla oyuncunun maskesi, yüzü anlamına geldiği gibi, Almandada uzun süre dıştan görüneni, yani tek bir varlığın vücut yapısı ve endamını göstermek için kullanılmıştır. İbranicede dönüşlü zamir sadece ruh ya da kişi gibi kelimeler vasıtasıyla değil, aynı zamanda yüz gibi, et ya da kalp gibi kelimeler vasıtasıyla ifade edilir.

Kıpticede “kendisi” ifadesinin anlatımı için sona iyelik eki eklenen “vücut” ismi kullanılır. Endonezya deyimlerinde de dönüştürülük nesne vücut gibi aynı şekilde kişi ve zihin anlamına gelen bir kelime vasıtasıyla gösterilir. Klasik Sanskritçede ben ve kendi bazen “ruh” (atman – kendilik) kelimesiyle, bazen “beden” (tanu) kelimesiyle ifade edilir.(Cassirer 2005: 267) Zamirlerin ve daha çok da dönüştürülük zamirlerinin bedenle ilişkisi dil evrenselliği ve tipolojisi içinde ele alınması gereken bir konudur. İnsan düşüncüsü ve adlandırmada izlenen yol bizi mitik düşünceye kadar götürmektedir. Mitik düşünüşte ruh ve insanın kendisi başlangıçta sırf tekrarlanma olarak, bedenın “dublörü” olarak düşünöldüğü gibi, kendi ruh, şahıs fikri dilde parlamaya başladığında, bu fikrin ilk önce bedenlere kesin şekilde bağlanmış olduğı görülür.

Dillerin birçoğunda sayıların ve mülkiyet göstericilerinin (Heine 1997: 18, 83) işaret zamirleri ve bağlama edatlarının (Hollenbach 1995) pekiştirici ve dönüştürülük zamirlerinin (Moravcsik 1972, Heine 1999, Schladt 1999, König 2001) kaynağında beden ve bedenın parçalarının isimlerinin bulunduğı ortaya konmuştur. Çoğunluğu Afrika dillerine mensup 150 dil üzerinde yapılan çalışmada dönüştürölüğün göstericisi olarak %60 oranında beden isimleri kaynaklı kelimeler tespit edilmiştir. “Baş” anlamındaki kelime bu dillerde en fazla dönüştürölük ifadesi için kullanılmıştır. Ayrıca *göz, ruh, can, öz, kemik, iskelet, deri, cilt* anlamlarına gelen kelimelerin de aynı görevi üstlendiğı görülür (Schladt 1999).

König pekiştiriciler ve dönüştürölük zamirleriyle ilgili yazısında dönüştürölük zamiri- beden isimlerinin kaynağına işaret ederek eski İngilizcede *self*’in şahıs zamiri olarak da kullanıldığını belirtir. Arapça *ayn* “göz”, *nefs* “öz, vücut”, Habeşçe *ras-* “baş”, Gürcüce *fiviton, tavi* “baş”, Almanca *leibhaftig* (leib “beden”), İbranice *ecem* “kemik, iskelet”, Macarca *maga* “asıl, tohum, öz, baş”, Japonca *zi-sin* “beden”, Romence *insumi* “şahıs” (Latince persona “maske, yüz”), Abhasca *axe* “baş” vs. gibi örneklerde dönüştürölük zamirinin kaynağında beden veya beden isimlerinin olduğı görülür (König 2001:756).

Dilin çevreyi ve deneyimleri kategorize etme ve kavramsallaştırma aracı olduğı, dilbilimciler ve felsefeciler arasında kabul edilmektedir. İnsan vücudu kişiye en yakın çevredir ve bu yüzden tecrübe edilecek ilk objedir.Dönüştürölüğün ifadesinde bedenle birlikte baş önemli bir rol oynar. Belli organların organik karakteristiğı ve haberleşme frekansı önem arz eder. Schladt çalışmasında dönüştürölük ifadelerindeki kullanılan beden isimlerinin bir kısmının leksik hüviyetini koruduğunu, bir kısmının metaforik ve metonomik dolaylama yolu ile gramer ögesi olduğunu, bir kısmının erozyona uğrayarak eklediğini belirtir (Schladt 1999).

Türkçede anlatılması güç soyut kavramların elle tutulur, gözle görülür nesnelere benzetilerek somutlaştırılması eğilimi dikkati çeker. Bunun

sonucunda insan organları kullanılarak yapılan hareketler ve bunlardan oluşan yeni anlamları anlatmak için deyimler kurulur. Bu deyimler gözden geçirildiği zaman *baş, el, göz, ağız, ayak, dil, kulak, burun, kol* gibi organ adlarının daha çok geçtiği görülür. Bu örnekler dilin somutlaştırma eğiliminin bir sonucudur. İnsanoğlunun kendine en yakın bulduğu kendi organ adları olduğu için deyim aktarması yoluna gidilmiştir (Sinan 2001: 260). Doğan Aksan, “Burun, göz, el, ayak gibi organ adlarının ve vücutla ilgili öteki organ adlarının özellikle biçim benzerliği dolayısıyla doğadaki varlıkları anlatmak üzere kullanılması, bu adlarda çok anlamlılığa yol açar.” demektedir (Aksan 1971: 78-79). Türkiye Türkçesindeki 17137 deyimden 2173 tanesinin beden isimleri ile başlaması ve bunlar içinde de *baş* kelimesinin 386 defa geçmesi (Sinan 2001:261), beden isimlerinin anlatım için esas kaynaklardan biri olduğunu bize göstermektedir.

Türkçede dönüşlülük zamiri olarak *kendi* (Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi), *öz-üz* (Azerbaycan, Türkmen, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Özbek, Nogay, Kumuk, Karay, Yeni Uygur, Çulım Türkçeleri), *beye* (Yakut Türkçesi), *kesi* (Karaçay-Balkar Türkçesi), *boy* (Altay Türkçesi), *pos* (Hakas Türkçesi), *bot* (Tuva Türkçesi), *ha* ve türevleri (Çuvaş Türkçesi); *bile* (Azerbaycan ve Irak Türk ağızları, Karagas Türkçesi) kelimeleri kullanılır.

Özgün Koşaner, “Türkçede Dönüştürümlü Yapıların Biçim-Sözdizimsel Özellikleri” (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2005) adlı yüksek lisans tezinde Türkiye Türkçesinde kullanılan kendi ve kendisi kelimelerini morfo-sintaktik düzlemde incelemiştir. 1261 örnek cümleden sadece 403 tanesinde (%32) kendi kelimesi dönüştürme işleviyle kullanılmıştır. Kendi kelimesi yalın olarak kullanıldığında ağırlıklı olarak niteleme ve pekiştirme işlevi yüklenmiştir. Koşaner’e göre Banguoğlu (1974) ve Kornfilt’in (1997) “kendi biriminin değişmeyen dönüştürümlü birimi olduğu ve Türkçedeki dönüştürümlü gönderge ulamını bu birimden iyelik uyum ekleriyle çekimleyerek oluşturulmuş dönüştürümlü göndergelerin oluşturduğu” savı geçerli bir sav olarak görünmemektedir (Koşaner 105).

Türkiye Türkçesi dışındaki Türk lehçelerinde de dönüşlülük zamiri olarak gösterilen kelimelerin dönüşlülükle birlikte pekiştirici göreviyle de kullanılması Koşaner’in görüşünü destekler durumdadır. Dönüşlülük ifadeleri *ben kendim, sen özün, men bodum, esir hıvır (siz kendiniz)* örneklerinde olduğu gibi çoğu zaman şahıs zamirlerinden sonra gelerek pekiştirici rolü üstlenirler.

Türk lehçelerinde dönüşlülük zamiri olarak farklı kelimeler kullanılır. *Kendi* zamiri Türkiye Türkçesi, Balkan Türk ağızları ve Gagavuz Türkçesinde görülür. Yer yer Azerbaycan Türk ağızları, Kırım Tatar, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde de karşımıza çıkar.

Gagavuz Türkçesi: *Ben isterim sizin kızınızı kendimä karı* (Proza, s. 63).

Başkurt Türkçesi: *Sebeple hököm eyelereneñ gendene varıp hellerüne garız idep* (TDTEA) (Hüküm sahiplerinin kendilerine gidip hallerini söyleyip,)

Tatar Türkçesi: *Evet, evet bizim Tatar yaşlan patşkolaya kirmekle kendilerini harap idiyurlar* (TDPEA). (Evet, evet, bizim Tatar gençleri patşkolaya girerek kendilerini harap ediyorlar.)

Kendimi, evladimi, evladimñ evladini (ATŞ: 264).

Malov; *kendi* kelimesini Yakutçada kullanılan *kini* “o” ve *kin* “göbek” ve üzerine getirilen *inin-* > *int* hal eki ile izah etmektedir (1951: 393). E.İ. Ubryatova ise *kend* “kendi” + i iyelik eki (1953: 290); Kononov; *ken* “kendi” + di “3. şahıs iyelik eki” (1956: 99); Besim Atalay; *kendi* < *kend* ~ *kens* “nefes” + i “3. şahıs iyelik eki” (1942: 329); Ali Ulvi Elöve *kön-* “halis, öz olmak” + *dik* “sıfat-fiil eki”, *köndük* > *kendik* > *kendi* (s. 203); M. İslamov Yakutça *kien* “sahiplik, hususilik” + *te, ti* “3. şahıs işaret zamiri” *kien* + *ti* > *kendi* (162) şeklinde köken açıklaması yapmışlardır. Hamilton, Türkçe *kin* “göbek, misk kesesi”, Moğolca *küi* “göbek ve göbek bağı” + *-du/ -tu* bulunma, yaklaşma eki (Altay dillerinde) birleşmesinden *kendi* kelimesinin meydana geldiğini belirtir. *Ki-/ke+n+tü* (1998, 92).

Öz/üz dönüştürülük zamiri Azerbaycan, Türkmen, Tatar, Başkurt, Kırım Tatar, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Kumuk, Nogay, Karay, Yeni Uygur Türkçelerinde kullanılmaktadır. Sibiry Türk lehçelerinden Çulım Türkçesinde de *öz* zamirinin bulunması dikkat çekicidir.

Hamilton, *öz* dönüştürülük zamirini Moğolca *öber* kelimesine bağlar (1998:92). M. İslamov, Sovyet Türkolojisinde *öz* zamirinin “iç, gövde, kök, esas, mahiyet” anlamına gelen müstakil bir kelime olduğuna dair yaygın bir kanaat olduğunu belirtir (1986:166). Ayrıca Hasan Eren de *öz* kelimesinin kökeni hakkında görüşlerini sıralamıştır (1999).

Azerbaycan Türkçesi: *Bunu o heç özü de bilmirdi* (ŞGGY 24).

Türkmen Türkçesi: *Suva düşülyen say yere barıp, derrev özümüzü suva urduk*. (TDTEA) (Suya girilen sığ yere varıp, kendimizi suya attık.)

Tatar Türkçesi: *Sin üzimñ uçlap tütüp türdiñ minî*. (ATŞ. S. 872) (Sen kendin avucunda tutup durdun beni.)

Başkurt Türkçesi: *Üz yazahın üze tarta her ber keşe*. (MA s. 232) (Kendi cezasını kendisi çekiyor her bir kişi.)

Kırım Tatar Türkçesi: *Özümüz mında bir nikâ eteyik, dey*. (TDTEA) (Kendimiz burada bir nikah kıyalım der.)

Kazak Türkçesi: *Abaydñ özinen ötip bara jatkan devren*. (TDTEA) (Abay’ın kendinden geçip düşündüğü bir zamandı.)

Kırgız Türkçesi: *Özüñüz dördükün taanıp algıla.* (TDTEA) (Kendi getirdiğinizi bulup alınız.)

Karakalpak Türkçesi: *Jalkav, öz üyine özi konak.* (TDTEA) (Tembel kendi evinde kendisi misafir.)

Kumuk Türkçesi: *Öz eliñni başlap sen aburla.* (KTA. s. 162) (Kendi halkına en başta sen saygı göster.)

Nogay Türkçesi: *Özi aytıp küyledi* (TDTEA) (Kendisi söyleyip dertlenir.)

Karaçay-Balkar Türkçesinde diğer Türk lehçelerinden farklı olarak *kesi* kelimesi dönüşlülük zamiri olarak kullanılır. Eski Kıpçak Türkçesi metinlerinde ve Codex Cumanicus'ta geçen *kensi* kelimesinden çıktığı düşünülmektedir (Tavkul 2007: 909). Farsça “insanlık, mertlik” anlamına gelen *kesi* (Şükun 1996: 1536) Karaçay-Balkar Türkçesindeki dönüşlülük zamirinin kaynağı olabilir. *Kendi/kensi/kesi* gelişimi sonucu oluşabileceği fikri de gözden uzak tutulmamalıdır.

Kesibizge bir erkin casar cerni tabayık (TDTEA). (Kendimize hür yaşayabileceğimiz bir yer bulalım.)

Sibirya grubu Türk lehçelerinde dönüşlülük zamiri olarak *boy*(1) (Altay), *pos* (Hakas), *bot* (Tuva), *beye* (Yakut) kelimeleri kullanılmaktadır. Sözü edilen kelimeler Türkiye Türkçesinde de kullanılan *boy-pos* kelimesi ile aynılık göstermektedir. *Boyun* kelimesinin kökünde de *boy*'un kullanılması beden-dönüşlülük zamiri ilişkisine işaret eder. *Bod*, Clauson'a göre çok eski dönemlerden itibaren *bodun* kelimesinin tekil biçimi olarak “boy, kabile, klan” anlamında kullanılmıştır. Yakut Türkçesinde kullanılan *beye* ise Altay Türkçesindeki *boy(i)*'dan gelişmiş olmalıdır. Kelimenin Moğolca olduğunu savunanlar da vardır (Serebrennikov-Hacıyeva 2002:187). Moğolca Sözlükte ise *beye* “beden” anlamına gelmekte ve köken olarak Arapça gösterilmektedir. (Lessing 2003). Özlem Yılmaz'a göre Yakutçada kullanılan *beye* kelimesi, Moğolcadan geçmiş olmalıdır. “vücut, adam, insan” anlamındaki *beye* kelimesinin Mançu-Tunguz dillerinde kullanım sahası oldukça geniştir. Yakutçada *beye* kelimesi “ten, et, beden, vücut, gövde; mevcudiyet, varlık, benlik, şahsiyet, adam, insan; evsaf, hususiyet; yalnız, tek başına; kendi, zati” anlamlarında kullanılmıştır (Ö. Yılmaz 1987:109). Even ve Evenki diyalektlerinin çoğunda (Yakutçada da olduğu gibi) şahıs-dönüşlü zamirlerin özel bir çeşidi bulunmaktadır ki bunlar iyelik dönüşlü zamir olan *men* ‘kendi’ kökünden ve (dönüşlünden ziyade) şahıs iyelik ekinin yardımıyla oluşturulur. Örneğin Even (Oxotsk) diyalektinde *men-mu* ‘ben kendim’, *men-ni* ‘sen kendin’ vb. Batı Even diyalektlerinde, *bej* ‘insan, fert’ isminin zamirleşmiş bir şekli, *men* yerine kullanılmaktadır ki örnekleri Lebedev (1978:78) ve Sotavalt'a da (1978:12) vardır: *bej-u* ‘ben kendim’, *bej-es*

‘sen kendin’ vb. Burada diyalektler Yakutçada bulunan logoforik zamirlerinin tasarısını yakından izlemektedirler ki bunlar da *bey* ‘şahıs, kendi’ kökünden alınmışlardır (Ubrjatova 1982:203): *beye-m* ‘ben kendim’, *beye-ŋ* ‘sen kendin’, vb. (Malchukov 2006:124).

Dolgancanın ağızlarında *beye* kelimesi yerine *et* ‘et, vücut, beden, gövde’ dönüşlülük zamiri olarak kullanılmıştır. Bu kullanım eski Uygur Türkçesindeki *etöz* ‘kendi’ birleşik yapısıyla uygunluk göstermektedir.

Altay Türkçesi: *Boyımniñ éerimde kaan edim.* (AD 57) (Kendi yerimde kaan idim.)

Hakas Türkçesi: *Pozınıñ köñniñ alğıdarğa köölengen.* (TDTEA) (Kendi gönlünü açmayı istiyordu.)

Tuva Türkçesi: *Men bodum – deen soonda.* (Arıkoğlu 2007:1220) (Ben kendim demiş.)

Yakut Türkçesi: *Beye sına beyege minñiges* (STA 97) (İnsanın kendi sümüğü kendisine tatlı gelir.)

Karagasçada dönüşlülük zamiri *bot* ‘beden, gövde, vücut, kendi’ kelimesinden teşkil edilir. *Bot* kelimesi iyelik ekleri olarak *bile* ile birlikte kullanılır, tek başına kullanılmaz. *Bodum bile* ‘kendim’, *boduñ bile* ‘kendin’, *bodu bile* ‘kendisi’ (Ö.Yılmaz 1997: 100-101).

Azerbaycan Türkçesi ağızları ve Irak Türkmen Türkçesi ağızlarında dönüşlülük zamiri olarak *bile* kelimesi kullanılır. Irak Türkmen ağızlarında şahıs zamirlerinin görevini üstlenir. Karagas Türkçesinde dönüşlülük zamirinden sonra *bile* kelimesi görülür.

Ermenistan Meğri ağzı: *Yetim harda olsa gemi bilesinde olar* (İslamov 1986: 157). (Yetim nerde olsa gamı kendisinde olur.)

Tebriz ağzı: *Här dâfä ki biläsinnän soruşardılar* (Kıral 2002:152). (Her defa kendisinden soruyorlardı.)

Erbil-Amirli ağzı: *Valla diyer ne sahtıyım bilevüzden* (Nuri 1987: 12). (Vallahi der; ne saklayayım sizden –kendinizden-)

Çuvaşça dönüşlülük zamiri teklik kişilerde *ham*, *hu*, *hiy*; çokluk kişilerde *hamir*, *hivir*, *hiysem* olarak görünür. Bütün biçimlerin geriye götürülebileceği ortak kök *ha-*‘dır. Bu kökün de diyalektler dikkate alındığında *iha* biçiminden geldiği söylenebilir (E. Yılmaz 2002: 33). Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisinden (TDTEA) aldığımız Çuvaşça örnek cümlelerde *ha* ‘kendi’ kelimesinin kullanımına dair örnekler:

Hu şulupa işta kayas kilet kay. (Kendi yolunla nereye istersen oraya git.)

Hiy vali işletterni, (Kendisi için çalıştırmış.)

Ulîp, hÿsen çikkinçen kaşsa, (Kendi sınırlarından geçerek,)

Hÿne hurlîh kürese pîlmen (Kendisine sıkıntı vereceğini bilmemiş.)

Hayhi hÿysem patne şiste tîrat. (Kendi yanlarına gelip durmuş.)

Hÿsene itti halîhsençen uyîrsa tîrakan. (Kendilerini başka halklardan ayıran,)

Hÿsempe pîrle vîrî-hurahlansa şüreme virentni. (Kendileriyle birlikte talancılığa alıştırmışlar.)

Pîrinç Urasmet hÿy purînnî. (Birinde Urasmet'in kendisi yaşamış.)

Türk lehçelerinde kullanılan asıl dönüşlülük zamirleri yerine bazen başka kelimelerin kullanıldığı da görülür. Bu kelimeler de genellikle organ isimleri kaynaklıdır. *Baş* kelimesi bu vazifeyle çok sık karşımıza çıkar. Türkiye Türkçesinde kullanılan *kendi başına* ifadesi Türk lehçelerinin bir çoğunda da bulunur ve daha çok dönüşlülük bildiren kelimedenden sonra gelir. Bu ikili kullanımda *başın* aslında geçmişte dönüşlülük bildirdiği, sonradan bu fonksiyonunu *kendi, öz, boy* gibi dönüşlülük zamirlerine bıraktığı sonucunu çıkarabiliriz. Bir işi *kendi kendine yapmakla kendi başına yapmak* arasında anlam farklılığı bulunmamaktadır. Bu bakımdan *baş* kelimesi bu tür kullanımlarda eski dönüşlülük fonksiyonunu ortaya çıkarmaktadır. Nasıl ki “Bu kitabı ben kendim aldım.” cümlesinde *kendi*, ben şahıs zamirinin pekiştiricisi olarak görev yapıyorsa “Bu işi kendi başıma yaptım.” cümlesinde de *baş* kelimesi *kendi* kelimesinin pekiştiricisi olarak görev yapmaktadır. Türk lehçelerinde bazen de yalnız kullanılarak dönüşlülük ifade eden bazı kelimeler vardır. *Baş* kelimesi bu fonksiyonuyla birçok Türk lehçesinde kullanılmaktadır.

Türkmen Türkçesi: *Öz başlarına ak öy tutdurıp her gün bir isek goyun soydurup, keypi sapa sürmek bilen meşgul bolup başladılar* (TDTEA). (Kendilerine ak ev tutturup her gün bir şişek koyun soydurup keyfî sefa sürmekle meşgul oldular.)

Biçem del. Behbit bola, diyip, ol özbaşına mırıldandı. (TDTEA) (“İhtimal, belki Behbit'tir” deyip o kendi kendine mırıldandı.)

Kırım Tatar Türkçesi: *Xalq olarğa qulaq bermey, öz başlarına laqırdı etip turalar.* (TDTEA) (Halk onlara kulak asmaz, kendi kendilerine sohbet ederler.)

Özbek Türkçesi: *Öz başıge ketsin* (TDTEA). (Kendi başına gitsin.)

Kumuk Türkçesi: *Haygev öz başına yav bolur* (KTA 132). (Aptal kendine düşman olur.)

Karakalpak Türkçesi: *Köp berilmes öz başınıñ hezine* (TDTEA). (Düşkün olmaz kendisinin hazzına.)

Karaçay- Balkar Türkçesi: *Koyla ber! deb borç sağlandı başına*

(TDTEA). (Koyun ver diye borçlandırmış kendine.)

Başkurt Türkçesi: *Dana bulhañ fayza kıl üz başına* (MA 232). (Alim olsan faydalı ol kendine.)

Hörmetende belmehe *yañgız başıñ* (MA 237). (Değerini bilmez insan kendinin).

Altay Türkçesinde *bod* “kendi” kelimesiyle birlikte *aktu* “temiz kalp” kelimesi de kullanılmaktadır. *Aktu* kelimesinin ikinci hecesinde yer alan *-tu* morfemi, *kendi* kelimesinin son hecesindeki *-di*’ye benzerliğiyle dikkat çekmektedir.

Men bodozom, aktu küçile catsa, ceñil. (TDTEA) (Bana göre kendi gücü ile yaşamak daha iyi.)

Aktu boyı aydınıp turdı (AD 136). (Kendi kendine söylenip durdu)

Hakas, Karaçay-Balkar ve Başkurt Türkçelerinde *allı*, *alnınca* kelimeleri de dönüştürülük zamirinin pekiştiricisi olarak görev üstlenirler. Tuva Türkçesinde *al-bot* kelimesi *kendi* anlamındadır. Kelimenin Türkçedeki *alın* kelimesi ile ilgisi olduğu düşünülebilir. Hakas Türkçesinde ayrıca *amı-bot* “kendi” *ala-çaygaar* “kendiliğinden” kullanımları da vardır.

Hakas Türkçesinde dönüştürülük zamirinden sonra gelen *alnınca* kelimesi “kendi kendine” anlamını ortaya çıkarır.

Pos alnınca coohtaşçalar. (TDTEA) (Kendi kendilerine konuşuyorlar.)

Karaçay-Balkar ve Başkurt Türkçesinde ise *allı* biçimi kullanılmaktadır.

Karaçay- Balkar Türkçesi: *İçinde suv bla ol çolpu keşi allına örge, havaga çıgıb*. (TDTEA) (İçindeki suyla o kepece kendi kendine yukarı havaya çıkıp.)

Başkurt Türkçesi: *Bayzıñ yörek atarına üz allı menep* (TDTEA). (Bayzın koşu atlarına kendi başına binip,)

Yan kelimesi Azerbaycan Türkçesi ağızları ve Türkmen Türkçesinde *öz* dönüştürülük zamiriyle birlikte kullanılır.

Azerbaycan Türkçesi ağızları: *Öz yannan and içmişdi ki, getmiyecem, sora gene getdi* (İslamov 1986:153) (Kendisi gitmeyeceğim diye yemin etmişti, ama sonra yine gitti.)

Türkmen Türkçesi: *Ol öz yanından Soltan Söyün Murgabın üstünden daşdan köpri saldıran bolsa*. (TDTEA) (O kendisi “Sultan Hüseyin Murgab’ın üstüne taştan köprü yaptırmış olsa.)

“Kendi başına” veya “kendi kendine” anlamını ortaya çıkarmak için *nefis* (Başkurtça), *bay* (Başkurtça), *can* (Karaçay-Balkar) kelimeleri kullanılır.

Bes şehzada üz nefsege bu beyetne ukıp eyter irde. (TDTEA) (Şehzade kendi kendine bu şiiri okuyup söylediydi.)

Harğayıp tar erzerze bayım menen. (TDTEA) (Sarıp dar yerlerde kendi başıma.)

Col tapmay can canın asaydı. (TDTEA) (Yol bulamadan kendi kendini yiyor.)

“Kendi” anlamını veren *tiz* (Tatar), *oloh* (Hakas), *essi* (Türkmen) kelimeleri dönüşlülük zamiri yerine kullanılır.

Tizlerinin hellerine münasip şigırlar süyleştiler. (TDTEA) (Kendi hallerine münasip şiirler söylediler.)

Min oloh taap alarım anı (TDTEA). (Ben kendim de bulurum onu.)

Çay-çilim beriñ, essine gelsin ayılsın (TDTEA). (Çay-sigara verin kendine gelsin, ayılsın.)

Türk lehçelerinde dönüşlülük zamirleriyle oluşturulan bazı kelime grupları söz dizimsel olarak Türkiye Türkçesinden farklılık göstermektedir. Türkiye Türkçesinde *kendi evim, kendi evleri* vs. gibi yapılar kullanılırken Türk lehçelerinin bir çoğunda dönüşlülük zamiri, ilgi hâli eki almaktadır.

Bşk. *Üzemezneñ mullarıbız bik yakşı azalar*

(Kendi [mizin] zenginlerimiz iyice azıyorlar) TDTEA

Alt. *boyumniñ künimniñ tal ortozun kün edip bererim dedi.*

(Kendi [min] güneşimin yarısını bölüp güneş yapıp sana vereyim dedi.)

Tat. *Bismillahi rahmanirehim, üzibiznin üyden üzibiz kurıkmyk eli, eyde, karçık, kir aldan digen.*

(Bismillahirrahmanirahim, kendi [mizin] evimizden korkmayalım, haydi karı gir önden demiş.)

Hak. *Poziñniñ malıñ, çoniñ sürip*

(Kendi [nin] kalpağı başında durur mu?)

Nog. *Yanıp küyip, öziñniñ burının kesedi*

(Yana yakıla kendi [sinin] burnunu keser.)

Kaz. *Baskanı kaydam, aytevir özimniñ jurtpen tuzım jaraspay ak jür.*

(Başkaları bir yana, sanki kendi [min] hemşehrilerimle bile yıldızım uyuşmuyor.)

Kır. Tat. *Padişa şu yerden özünin anasına barada.*

(Padişah oradan kendi [sinin] annesine gider.)

Kar.-Balk. *Katın alıb, kesini üyünü unutub,*

(Karı alıp kendi [sinin] evini unutup,)

Kırg. *Özünün normosun bilet.*

(Kendi [nin] kuralını bilirdi.)

Karakalp. *Okıvçı öziniñ meselesi ekenin ayıptı.*

(Öğrenci kendi [nin] meselesi olduğunu söylemiş.)

Diğer Türk lehçeleriyle Türkiye Türkçesi arasında dönüşlülük zamirlerinin kullanımıyla ilgili bir başka farklılık da zamirin tekrarlı biçimlerinde ortaya çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde *kendi kendimi, kendi kendisi, kendi kendilerine* örneklerinde olduğu gibi isim çekim ekleri, birleşğin son unsuruna getirilmektedir. Oysa diğer Türk lehçelerinde her iki unsurun da ek aldığı ve filin istediği hâl ekinin birinci kısma getirilebildiği görülmektedir:

Tat. *Çit halikler kile başlasa, şul cir üyelerin cimrip, üzlerin üzleri tiriley cirge kümeler iken.*

(Yabancı halklar gelmeye başlasa, şu evlerini yıkıp kendilerini diri diri yere gömerlermiş [kendilerini kendileri].)

Cirden üzinden üye ağaç kilip çıkkanım kürip kaçıp kiteler iken.

(Yerden kendi kendine çıkan ağacı görüp kaçıp giderlermiş [kendinden kendine].)

Çünkü küldeki ürdekni atkannan sun, su üzinden üzi yukka çıkan.

(Çünkü göldeki ördek vurulduktan sonra gölün suyu kendiliğinden çekilmiş [kendisinden kendisi].)

Mayan ise ağaçlar arasına kirgende alıp kilgen hencere bilen üzün üzi ütirgen.

(Mayan ise ağaçların arasına girip yanında getirdiği hançer ile [kendisini kendisi] kendini öldürmüş.)

Siz anarga karışıp üzizizni üziziz helak itkensiz.

(Siz ona karşı çıkıp [kendinizi kendiniz] kendi kendinizi helâk etmişsiniz.)

Kum. *Nartlan özlege özleni açuvu çığıp atlanı Yaxsayga baqdırıp salıp-alıp qısıp yibere.*

(Nartlar kendi kendilerine kızıp atlarını Yaxsay'a çevirip giderler [kendilerine kendilerinin])

Kaz. Miyi bolsa özin özi on eki koyğa sacdalap.

(Beyni olsa kendini [kendini kendisi] on iki koyuna satar mıydı?)

Özümdi özüm unutup,

(Kendi kendimi [kendimi kendim] unutup,

Jok dedi tağı da özine özi

(Hayır dedi kendi kendine [kendine kendisi].)

Kırg. *Özdörünö özdörü aygak bolup*

(Kendi kendilerini ele verip) [kendilerini kendileri]

Özün özü Kudayday sezip,

(Kendi kendisini [kendisini kendisi] Tanrı gibi görüp,)

Üygö keldim da, özümö özüm suroo berem.

(Eve geldiğimde kendi kendime [kendime kendim] sordum.)

Altay. *Ce meniñ sanaamda Türgen boyun boyı da korulap alar.*

(Ama benim gözümde Türgen kendi kendini [kendini kendisi] savunabilirdi.)

Ce ol ok tariyın boyımdı boyım aktanıp oturdım.

(Fakat o zaman kendi kendimi [kendimi kendim] akladım.)

Trkm. *Şol övez gelenson özünden özi yörüş, hüner tapmağa başladı.*

(Bu Övez geldikten sonra kendi kendine çeşitli yürüyüş ve hünerler bulmaya başladı.)

Yukarıdaki örnekler, Türkiye Türkçesi ile diğer Türk lehçeleri arasındaki söz dizimsel farklılıkları göstermesi açısından dikkat çekicidir. Ancak dönüşlülük zamirleri, aynen tekrar edilmeyip farklı bir kelimeyle kullanıldığında, söz konusu farklılık ortadan kalkmakta ve isim çekim ekleri Türkiye Türkçesindeki gibi birleşigin ikinci unsuruna getirilmektedir:

Bşk. *Bes şahzada üz nefsege bu beyetne ukıp eyter irde.*

(Sonra şehzade kendi kendine bu beyitleri okumaya başladı.)

Şerifyen üz aldına nimeler mıgırzana-mıgırzana işekke kitep tagı

(Şerifyen kendi kendine homurdanarak kapıya geldi ve yine)

Trkm. *Ol öz yanından “Sultansöyün Murgabın üstünden daşdan köpri saldıran bolsa*

(O kendi kendine “Sultan Hüseyin Murgap’ın üstünden taştan köprü yaptırmışsa)

Ol öz içinden “Bu akmak “sağ bol” diymegin yerine, gaytam mana göz gızdıyarov” diyip

(Kendi kendine “Bu ahmak sağ ol diyeceği yere, bana göz koymuş olmalı” demiş.)

Biçem del...Behbit bola, diyip ol öz başına hünürdedi.

(İhtimal belki Behbit’tir deyip o kendi kendine mırıldandı.)

Örnek Cümlelerin Alındığı Kaynaklar

- ARIKOĞLU, Ekrem (2007): Tuva Türkçesi, *Türk Lehçeleri Grameri*, Editör: A. B. Ercilasun, Akçağ Yayınları, Ankara, s.1149-1228
- DİLEK İbrahim (2002): *Altay Destanları I*, TDK Yayınları, Ankara (AD)
- KARAÇOBAN Dimitri, (1986) *Proza*, Kişinev
- KİRİŞÇİOĞLU, Fatih (2007): *Saha Türklerinin Atasözleri*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara (STA)
- KÖSOĞLU, Nevzat,(1993-2004) *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi,C.1-32*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara (TDTEA)
- MİFTAHETTİN, A. (2007) *Şiirler*, Türksoy Yayınları, Ankara (MA)
- ÖZKAN Fatma (1994): *Abdullah Tukay'ın Şiirleri*, TKAE Yayınları, Ankara (ATŞ)
- PEKACAR, Çetin (2006) *Kumuk Türklerinin Atasözleri*, Meyil Matbaacılık, Ankara (KTA)
- VAHABZADE, Bahtiyar (1991): *Şenbe Gecesine Geden Yol*, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Bakı (ŞGGY)

Kaynaklar

- AKSAN, Doğan (1971): *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, DTCF Yayınları, Ankara
- ATALAY, Besim (1942): *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*, İstanbul
- BANGUOĞLU, Tahsin (2000): *Türkçenin Grameri*, TDK. Yayınları, Ankara
- CASSIRER, Ernst (2005): *Sembolik Formlar Felsefesi I, Dil, Çeviren Milay Köktürk, Hece Yayınları, Ankara.*
- DENY, J. (1941): *Türk Dili Grameri*, Çeviren: Ali Ulvi Elöve, İstanbul
- EREN Hasan (1999): *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara. 1999
- HAMİLTON, J. R. (1998): *Budacı İyi ve Kötü Prens Masalının Uygurcası*, Simurg Yayınları, İstanbul
- HEINE, Bernd (1997): *Cognitive foundations of grammar*. New York / Oxford: O.U.P.
- HEINE, Bernd (1999): Polysemy involving reflexive and reciprocal markers in African languages, in: Frajzyngier, Zygmunt and Curl, Traci S. (eds.), *Reciprocals: forms and functions*. Amsterdam / Philadelphia: Benjamins, 1-29.
- HOLLENBACH, Barbara E. (1995): Semantic and syntactic extensions of body-part terms in Mixtecan: the case of 'face' and 'foot', in: *International Journal of American Linguistics* 61, 168-190.
- IFRAH, Georges (1995): *Rakamların Evrensel Tarihi 1 : Bir Gölgenin Peşinde*, Tübitak Yayınları, Ankara
- İSLAMOĞLU, Musa (1986): *Türk Dillerinde Evezlikler*, Elm Neşriyatı, Bakı
- KIPÇAK, Memmedeli, (1996): *Türk Say Sistemi*, Yazıcı Neşriyat, Bakı
- KIRAL, Filiz (2001), *Das gesprochene Aserbaidchanisch von Iran, Eine studie zu den syntaktischen Einflüssen des Persischen*, Harrossowitz, Wiesbaden
- KONONOV, A. N. (1941): *Grammatika turetskogo yazıka*, Moskva
- KORNFİLT, Jaklin (1997): *Turkish (Descriptive Grammar)* Routledge, London&New York,
- KOŞANER, Özgün (2005):*Türkçede Dönüşlü Yapıların Biçim-Sözdizimsel Özellikleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Dilbilim Anabilim Dalı

Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi İzmir

- KÖNİG, Ekkehard (2001): Intensifiers and reflexive pronouns, : In: M. Haspelmath, E. Konig, W. OEtreicher & W. Raible, eds., *Language Typology and Language Universals: An International Handbook*, de Gruyter, Berlin, 747-779
- LEBEDEV, V. D. (1978): *Yazyk evenov Yakutii.*; Nauka; Leningrad.
- LESSING, F. D. (2003): *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Çeviren: Günay Karaağaç. TDK Yayınları, Ankara:
- MALCHUKOV, Andrei L. (2006): Yakut interference in North- Tungusic languages, *Turkic Languages in Contact*, Edit., H. Boeschoten, L. Johanson, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 122-138
- MALOV, S. E. (1951): *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti, Teksti i İsledovaniya* Moskva
- MORAVCSIK, Edith (1972): Some cross-linguistic generalizations about intensifier constructions, in: *CLS* 8, 271-277
- NURI, Muhsin Kevser (1987), *Erbil ve Amirli Ağızları*, İstanbul Üni. Sosyal Bil. Ens. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul
- SCHLADT, Mathias (1999): The typology and grammaticalization of reflexives, in: Frajzyngier, Zygmunt, and Curl, Traci S. (eds.), *Reflexives: forms and functions*. Amsterdam / Philadelphia: Benjamins, 103-124.
- SEREBRENNİKOV, B. A.-HACIYEVA, N. Z. (2002): *Türk Dillerinin Müqayiseli Grammatikası*, Çeviren: Tofiq Hacıyev, Seda Neşriyyatı, Bakı
- SİNAN, Ahmet Turan, (2001): *Türkçenin Deyim Varlığı*, Kubbeli yay., Malatya
- SOTAVALTA, Arvo A. (1978): *Westlamutische Materialien*, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki
- ŞÜKUN Ziya (1996): *Farsça-Türkçe Lugat*, C.3, MEB Yayınları, İstanbul
- TAVKUL, Ufuk (2007): Karaçay-Malkar Türkçesi, *Türk Lehçeleri Grameri*, Editör: A. B. Ercilasun, Akçağ Yayınları, Ankara, s.883-938
- UBRYATOVA, E. İ. (1953): Slujebnoe slovo keine v yakutskom yazıke, *Akademiki B. A. Gordlevskomu k ego 75 letiyu* Moskva.
- UBRYATOVA, E. İ. (1982): *Grammatika sovremennogo yakutskogo literaturnogo yazıka*, Nauka, Moskva.
- YILMAZ Emine (2002): *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*, Grafiker Yayınları, Ankara
- YILMAZ, Özlem (1997) : Sibirya Türk Lehçelerinde Dönüşlülük Zamiri, *Sibirya Araştırmaları*, Hazırlayan Emine Gürsoy-Naskali, Simurg Yayınları, İstanbul, s.99-111